

19. Рубинштейн С.Л. Психологическая наука и дело воспитания // Проблемы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – С. 183-193.
20. Скрипкина Т.П. Взаимодействие как основание межличностных взаимодействий / Т.П.Скрипкина//Вопр. психол. – 1999. – № 5. – С. 21-30.
21. Титаренко Т.М. Старший шкільний вік: рефлексія, самовизначення, вибір професії, життєві плани / Т.М.Титаренко, В.Г.Панок //Основи практичної психології. – К.: Либідь, 1999. – С. 440-447.
22. Швалб Ю.М. Стиль педагогічної діяльності вчителя / Ю.М.Швалб, Г.В.Кущенко// Психологічні чинники розвиваючого навчання в різних освітніх системах. – К, 2000.– С. 199-220.

In the article the problem of possibility and efficiency of individual approach is analysed for terms, when not only a teacher but also student will be an actual subject not only учіння but also pedagogical intercourse.

Key words: individual approach, subject, subjects of cooperation.

Отримано: 16.07.2010

УДК 159.922.6 – 053.5

О.Б. Столяренко

Психологічні особливості взаємин дітей молодшого шкільного віку у різновіковому колективі

У статті аналізуються погляди психологів на роль різновікових взаємин у розвитку особистості молодшого школяра. Встановлено, що проблема різновікових взаємин найбільше привертала увагу дослідників у плані наставницької, шефської діяльності старших учнів. Виявлено кардинально протилежні погляди вчених щодо впливу різновікових взаємин на особистісний розвиток дітей.

Ключові слова: різновікові взаємини, різновікова група, шефська діяльність, малокомплектна школа.

В статье анализируются взгляды отечественных психологов на роль разновозрастных взаимоотношений в развитии личности младшего школьника. Выяснено, что проблема разновозрастных взаимоотношений

больше всего привлекала внимание отечественных исследователей в плане наставнической, шефской деятельности старших учеников.

Ключевые слова: разновозрастные взаимоотношения, разновозрастная группа, шефская деятельность.

Постановка проблеми. Виявлення умов, особливостей та механізмів формування позитивних міжособистісних взаємин дітей молодшого шкільного віку є актуальною психологічною проблемою. Завдяки включенню у суспільно значущу діяльність учіння, взаємини молодшого школяра з оточуючими стають чимдалі змістовнішими і складнішими, що об'єктивно визначається змістом цієї діяльності та новоутвореннями є найбільш ефективним засобом управління розвитком особистості.

Зважаючи на науково-практичне значення проблеми взаємин дітей різного віку доводиться констатувати, що у психологічному аспекті вона залишається майже зовсім не вивченою. Наукових досліджень, присвячених аналізу взаємин дітей у різновікових групах, у вітчизняній літературі практично немає. Лише в небагатьох працях В.М.Аванесової [1], О.О.Вовчик-Блакитної [3], А.М.Давидчук [6], О.С.Залужного [9], Ю.О.Приходько [18], Т. В. Сенько [20], О.О.Смірної [21], Г.В.Смольникової [22], А.Г.Тамбовцевої [6], що стосуються переважно дошкільників або підлітків, йдеться про особливості взаємин між молодшими і старшими дітьми. Крім того, дослідження проблеми взаємин дітей різного віку різні, методологічно не об'єднані внаслідок відсутності завершеної цілісної наукової теорії. Процес міжвікових взаємин розглядається у вузьких межах емпіричних уявлень.

Водночас, значний педагогічний досвід і проведені психологічні дослідження свідчать, що правильно побудовані взаємини між дітьми різного віку стають умовою їх особистісного розвитку. Так, багата практика виховання молодшого покоління видатними педагогами Е.І.Тіхеевою, Л.К.Шлегер, Я.Коменським, А.С.Макаренком, С.Ф.Русовою, В.А.Сухомлинським, К.Д.Ушинським та ін. доводить, що правильно організована робота у різновіковій учнівській групі сприяє формуванню і зміцненню шкільного учнівського колективу, розвитку самостійності, відповідальності та ініціативи, поліпшенню дисципліни, підвищенню культури поведінки, розвитку якостей майбутнього сім'янина.

Мета статті. Науково-теоретичне обґрунтування позитивного впливу різновікових взаємин на розвиток особистості молодшого школяра.

Виклад основного матеріалу. Різновікова група є типовою моделлю інтегрованої групи, в якій об'єднуються діти, різні за своїми фізичними і розумовими можливостями, інтересами, знаннями, вміннями тощо. Очевидно, що взаємини між такими різними дітьми

мають свою специфіку і суттєво відрізняються від міжособистісних взаємин у гомогенній за віком групі.

У більшості випадків різновікові взаємини учнів розглядалися вченими й практиками [10; 15; 12; 7] у контексті проблем соціалізації, переважно як умова залучення молодого покоління до суспільних цінностей, формування соціально схвалюваних ролей, що включають у свій зміст прийняття обов'язку допомагати меншим, а також людям похилого віку і передбачають вироблення таких рис характеру, як доброзичливість, уважність, безкорисливість, працьовитість тощо.

Керівництво різновіковими взаєминами покладається на дорослих, які визначають їх зміст, форму і обсяг. При цьому вихователі не завжди вміло мотивують дітей до різновікових спільних справ, через що їх виконання часто носить вимушений та формальний характер, без достатньої ініціативи самих дітей, особливо старших. Відсутня спеціальна психологічно обґрунтована методика керівництва різновіковими взаєминами учнів і є вагомою причиною ігнорування педагогами їх виховного потенціалу.

Проблема різновікових взаємин найбільше привертала увагу вітчизняних дослідників у плані наставницької, шефської діяльності старших учнів. У таких взаєминах старший учень найчастіше виступав у ролі дорослого, а не старшого друга. Погляди вчених на особистісний розвиток дітей у такого виду різновікових взаєминах були кардинально протилежними.

М.І. Баженова [14, 386] була налаштована проти такого підходу, вважаючи, що старші не люблять „бавитись із малюками”, але роблять це тільки тому, що їх змушують учителі. Однією з причин негативного ставлення старших учнів до виконання шефських обов'язків є надмірна педагогічна опіка, вважає дослідник.

За свідченням М.Е.Боцманової та А.В.Захарової [2], на рівень розвитку моральної свідомості молодшого школяра великий вплив має досвід його взаємин у колективі ровесників. Спілкування дітей у малокомплектній сільській школі, де колектив учнів функціонує тільки як різновіковий, вчені сприймають як модель дефіциту одновікового спілкування і доводять, що рівень розвитку моральної свідомості молодших школярів, які виховуються у різновіковому колективі, значно нижчий, порівняно з учнями звичайних шкіл.

Ми вважаємо, що пояснення нижчого рівня розвитку моральної свідомості в учнів малокомплектних шкіл тим, що діти переживають дефіцит спілкування з ровесниками досить однобічне. Так, згідно даних Хмельницького обласного управління освіти і науки, щорічний аналіз рівня якості знань, умінь та навичок учнів малокомплектних сільських шкіл виявляє, що порівняно з дітьми,

які навчаються в початкових класах ЗОШ I-II ступенів та ЗОШ I-III ступенів, вони гірше володіють теоретичним матеріалом, у них менш розвинені усне мовлення, вміння виконувати творчі роботи, застосовувати знання в нових ситуаціях. Можна припустити, що у дітей, які навчаються у малочисельній школі низький рівень моральної свідомості зумовлений неадекватним розумінням змісту моральних понять, що викликано переважно когнітивними причинами, а не лише дефіцитом одновікового спілкування.

Для дітей взагалі властиве прагнення до взаємин, як із молодшими, так і зі старшими. На думку Ю.О. Приходько [18, 23], у більшості випадків мотивом виникнення міжвікових взаємин є бажання старших навчити чогось молодших, допомогти їм, піклуватись про них. Менші ж тягнуться до старших, бо хочуть перейняти їх досвід, дізнатися про щось нове і цікаве. Недостатня увага педагогів до формування міжвікових взаємин призводить, як зауважує автор, до того, що старші будуть зверхньо ставитись до молодших, а молодші навмисне їм заважатимуть.

Психолого-педагогічні дослідження інших вчених переконливо доводять, що у тих школах, де різновіковий дитячий колектив був захоплений спільною справою, яка однаково цікавила і старших і молодших, взаємини дітей різного віку були достатньо інтенсивними.

Л.С.Виготський [4] вважав позитивними для розвитку дітей взаємини з більш старшими, більш умілими дітьми, які стимулюють розвиток нових навичок.

А.В.Петровський [15] зауважує, що різновікова взаємодія учнів переважно відбувається у сфері позанавчального спілкування, хоча і є бажаним компонентом шкільного життя, який на практиці часто ігнорується.

Результати досліджень Л.Ф.Зіньковської [10, 42] доводять, що найефективніший вплив на формування особистості дитини відбувається під час спільної діяльності у різноманітних гуртках і клубах, у походах, на прогулянках. При цьому, вважає дослідник, найбільш інтенсивна і змістовна міжособистісна взаємодія виникає між представниками різних вікових груп.

А.Б.Добрович [7, 150] стверджує, що психологічно обґрунтована організація взаємодії у різновіковій групі школярів-підлітків з учнями початкових класів сприяє соціалізації особистості, як молодших, так і старших.

На думку В.І.Войтко [19, 117], залучення максимальної кількості школярів до виконання шефських доручень дає можливість підвищити ефективність контролю за позаурочною діяльністю без збільшення штату педагогічних працівників, сформувати в учнів інтерес до професії педагога.

Сприятливі умови для співдружності молодших і старших дітей, за свідченням Г.О. Люблінської [12, 337], зберігають кращі традиції колективу, забезпечують своєчасну допомогу молодшим, навчають дітей умінню жити й працювати в колективі.

Сучасні дослідження психологічної структури спільної діяльності молодших і старших дітей, аналіз результатів правильно організованої міжвікової взаємодії також дають змогу зробити висновки про значну взаємну користь таких контактів [1; 18; 22]. Для молодших вони розкривають нові можливості наслідування старших дітей, виводячи їх в зону найближчого розвитку в інтелектуальній, моральній та регулятивній сферах [4]. Для старших така взаємодія є основою формування відповідального ставлення до своїх справ, здатності враховувати думку інших [18, 23].

Г. Л. Коберник [11] зазначає, що різновікові взаємини є специфічною комунікативною діяльністю, що має свою мету, засоби та результати й виконує предметно-перетворювальну функцію в сфері суб'єкт-суб'єктних взаємин. Дана функція виявляється в піклуванні про ровесників, старших і молодших за себе дітей. На ґрунті комунікативної активності, в основі якої лежить піклування про інших, формується почуття товариствськості й дружби, чутливість, такт, утверджується культура спілкування та культура бажань.

За даними Є. І. Димова, В. І. Журавльова [8] найбільш оптимальними, з погляду ефективності групової діяльності є групи (класи), які складаються з молодших і старших учнів початкової школи з віковим діапазоном один-чотири роки. У цьому випадку в процесі взаємодії між молодшими і старшими школярами відбувається збагачення ділових і емоційних взаємин. Різноманіття взаємин, що складаються в різновіковій групі (класі) на основі різного життєвого досвіду, знань, умінь її індивідів, нагромадження досвіду спілкування з людьми різного віку, розглядається як важливий етап соціалізації особистості.

М. О. Попов [16] визначив характерні вікові особливості спілкування молодших школярів з учнями більш старшого віку – це емоційність, наслідування, прагнення бути гарним. Автор зазначає, що молодші школярі (особливо першокласники) часто емоційно відгукуються на ставлення до них старших учнів і ця емоційність не залишається непоміченою третьокласниками. Даючи характеристику старшому партнеру по спілкуванню, молодші учні найчастіше говорять про його інтелект, кмітливість, допитливість, знання, розум і майже не згадують про цю сторону особистості у випадку характеристики своїх ровесників.

Психологічний аналіз взаємин старших і молодших дітей може дати новий підхід до виховання таких важливих особистісних

якостей, як толерантність, моральність, здатність співпрацювати з людьми іншого віку, вважає О.О.Смірнова [21].

Н.І.Присяжнюк [17], стверджує, що в умовах різновікового спілкування у молодших школярів „...відсутня атмосфера змагання як в оволодінні знаннями, так і в інших видах діяльності”. Підтвердження таких міркувань знаходимо в працях О.О. Смірної та В.О.Бутейко [21], які виявили конкурентні взаємини лише у групах одноліток – діти змагались, боролись з партнерами за виграш чи свою перевагу, чого не було помічено дослідниками у взаєминах дітей у різновіковому колективі.

О.О.Вовчик-Блакитна [3], досліджуючи психологічні передумови формування готовності дітей до різновікових контактів, виділила як основні:

1. Актуалізацію об’єктивного змісту моральних норм поведінки.
2. Усвідомлення власної позиції та позицій інших учасників діяльності.
3. Наявність та реалізацію відповідних способів діяльності.

Разом з тим, вчена підкреслювала, що найважливішим мотиваційним компонентом у структурі готовності є усвідомлення дитиною своєї позиції старшого, її бажаність для дитини. Адекватність моральним вимогам позиції старшого забезпечує позитивну чи негативну спрямованість взаємодії з молодшими.

Результати досліджень О.О.Вовчик-Блакитної [3] свідчать, що недостатня сформованість навичок та умінь у різних видах діяльності, невміння налагодити стосунки в групі ровесників значно утруднюють і міжвікову взаємодію. Тобто, можливості міжвікової взаємодії пов’язані не з якимись окремими психічними функціями, а з формуванням цілісної структури особистості дитини. Здатність розуміти і рахуватись з бажаннями та можливостями іншого, підтримувати емоційно бажані для старшого й молодшого партнерів предметні та мовні контакти, потребує достатнього розвитку когнітивних, емоційних та поведінкових компонентів особистості, вважає вчена.

Пошуки ефективних шляхів керування різновіковими об’єднаннями дітей і підлітків у школах-інтернатах, дитячих будинках, малокомплексних школах і дитячих садках, навчально-виховних комплексах “Загальноосвітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад” стимулювали психолого-педагогічні дослідження з проблем: організаційної структури різновікових груп і класів, змісту діяльностей яким надається перевага членами різновікового колективу, особливості взаємин у процесі спілкування між старшими і молодшими дітьми.

На уроках, де передбачена взаємодія учнів молодших і старших класів – старшокласники відчувають свою відповідальність за роботу молодших дітей, тому добре готуються до подібних уроків. В умовах

навчально-виховного комплексу “Загальноосвітній навчальний заклад-дитячий навчальний заклад” акцентується увага на соціальному розвитку дітей різного віку. Соціально-педагогічні ситуації, які виникають спонтанно або спеціально створюються педагогами, сприяють створенню відносин взаємодопомоги, збільшенню досвіду спілкування, діяльності, розширенню пізнавальної мотивації вихованців. Такий колектив за своїм віковим складом нагадує багатодітну сім’ю (С. М. Гаврилук [5]). Старші діти відносно молодших є досвідченішими, вихованішими, свого роду наставниками. Молодші ставляться до них з довірою, намагаються копіювати, наслідувати їх.

Різновікові взаємини у певних випадках можуть виступати засобом психокорекції або профілактики несприятливих тенденцій у розвитку особистості дитини. Так, О.С.Залужний [9] розробив метод корекції соціальної позиції дитини у колективі ровесників, названий “статусною психотерапією”. Дітей з несприятливою позицією у групі він переводив до молодших за віком. Спілкуючись з молодшими, старші діти швидко ставали лідерами, задяки тому, що їх власний рівень розвитку підвищувався відносно рівня розвитку молодшої групи.

У наукових працях Т.В. Сенько [20] підтверджено ефективність “статусної психотерапії”. Результати її досліджень засвідчують, що під час переміщення дитини з несприятливою позицією у групі до молодших за віком, негативне ставлення дитини до оточуючих змінюється на позитивне. Заступництво, піклування про молодших, впевненість у своїх силах зменшують кількість негативних емоцій.

Висновки. Як бачимо, оцінка психологами ролі різновікових груп у розвитку особистості дитини є досить суперечливою. Згідно думки ряду дослідників (В.М.Аванесової [1], О.О.Вовчик-Блакитної [3], А.М.Давидчук [6], О.С.Залужного [9], Ю.О.Приходько [18], Т.В.Сенько [20], Г.В.Смольникової [С-22], О.О.Смірної [21]), такі групи мають виразні переваги порівняно з одновіковими. Старші діти отримують можливість бути більш уважними та турботливими до молодших, допомагати їм. Молодші, маючи сильну мотивацію наслідувати старшим, швидше засвоюють відповідні знання, вміння, навички, носіями яких є їх старші товариші. У різновіковій групі дитина не відчуває тиску однолітків (у групі однолітків дитина повинна рівнятися на їх рівень розвитку) і може розвиватись у своєму власному темпі. Діти більш уважні до потреб і бажань інших, старші навчаються співпереживати молодшим і стримувати свої бажання. Посилюється почуття колективізму: належати до колективу – означає не тільки бути його членом, але і брати не себе відповідальність за інших чи бути іноді слабшим за інших.

Іншої позиції притримуються М.І. Баженова [14], М.Е.Боцманова, А.В.Захарова [2], Н.І.Присяжнюк [17], які підкреслюють

проблемні сторони різновікової взаємодії (старші ображають молодших, молодші заважають заняттям старших тощо). Вчені вважають, що рівень розвитку моральної свідомості у дітей, які виховуються у різновіковій групі, нижчий внаслідок дефіциту спілкування з однолітками.

Водночас усі дослідники одностайні у положенні щодо необхідності створення таких психолого-педагогічних умов, за яких взаємини між дітьми різного віку максимально сприяли б розвитку їх особистості. Провідну роль у формуванні взаємин дітей різного віку відіграють близькі дорослі, насамперед батьки і вчителі.

Список використаних джерел

1. Аванесова В.Н. Воспитание и обучение детей в разновозрастной группе / В.Н.Аванесова. – М.: Педагогика, 1979. – 176 с.
2. Боцманова М.Э. Психологические условия формирования нравственных понятий у младших школьников / М.Э.Боцманова, А.В.Захарова // Новые исследования в психологии. – 1985. – № 3. – С. 28-31.
3. Вовчик-Блакитна О.О. Психологічні передумови соціально значимої взаємодії дітей різного віку / О.О.Вовчик-Блакитна // Психологія: Респуб. науч.-метод.сб. – К.: Рад.школа, 1989. – №2. – С.80-87.
4. Выготский Л.С. Детская психология / Л.С.Выготский // Собр. Соч.: В 6 т. – М.: Педагогика. – 1984. – Т.4.
5. Гаврилюк С. М. Педагогічна ефективність театралізованої діяльності дітей різного віку в навчально-виховному комплексі “Школа – дошкільний навчальний заклад” /С.М. Гаврилюк // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: [наук.зб. / УДПУ ім. П. Тичини]. – К.: Наук. світ, 2004. – Вип. 9. – С. 202-208.
6. Давидчук А.Н., Тамбовцева А.Г. Формы организации обучения в разновозрастной группе сельского детского сада: рекомендации / А.Н.Давидчук, А.Г.Тамбовцева. – М.: Издательство НИИ Дошкольного воспитания АПН СССР, 1988. – 48 с.
7. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения: Книга для учителя и родителей / А.Б.Добрович. – М.: Просвещение, 1987. – 207 с.
8. Дымов Е. И. Экспериментальное исследование взаимодействия подростков в разновозрастной группе: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 “Общая психология” / Дымов Евгений Иванович. – Рязань, 1976. – 19 с.
9. Залужний А.С. Детский коллектив и методы его изучения / А.С.Залужний. – М.: Педагогика. 1973. – С.40.

10. Зіньковська Л.Ф. Підлітки в роботі з жовтенятами / Л.Ф.Зіньковська // Початкова школа, 1984. – №2. – С.41-44.
11. Кoberник Г. Л. Формування соціально-комунікативної активності учнів сільської початкової школи як соціалізація особистості /Г.Л. Кoberник // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: [наук. зб. /УДПУ ім. П. Тичини]. – К.: Наук. світ, 2003. – Вип. 5. – С. 91-107.
12. Люблинська Г.О. Дитяча психологія / Г.О.Люблинська. – К.: Вища школа, 1974. – 354 с.
13. Педагогічні основи організації здорового способу життя учнівської молоді: посібник / За ред. В.І Войтенка. – Хмельницький: НВП “Еврика”, 1997. – 84 с.
14. Педагогічний пошук / Упорядник І.М.Баженова. – К.: Рад.шк., 1988. – 496 с.
15. Петровский А.В. Психологическая теория групп и коллективов на новом этапе //Вопросы психологии. – 1977. – № 5. – С.49.
16. Попов М. А. Межличностное понимание в разновозрастных группах школьников: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогическая, детская и возрастная психология” / Михаил Александрович Попов. – М., 1983. – 21 с.
17. Присяжнюк Н.І. Особливості роботи у класі-комплекті // Початкова школа. – 1990. – №2. – С.37 – 39.
18. Приходько Ю.О. Формування позитивних взаємин у дитячому колективі. – К.: Радянська школа, 1987. – 127 с.
19. Психологічна наука, вчитель, учень / За ред. В.І.Войтка. – К.: Рад.школа, 1979. – 180 с.
20. Сенько Т.В. Возрастные перемещения – эффективный метод управления положением ребенка в группе сверстников / Т.В.Сенько // Народная асвета. – 1983. – №13. – С.74.
21. Смирнова Е.О. Исследование межличностных отношений в разновозрастных группах дошкольников / Е.О.Смирнова, В.А.Бутейко // Вопросы психологии. – 2007. – №1. – С.27-37.
22. Смольникова Г. Вчимо дітей спілкуватися / Г.Смольникова// Дошкільне виховання. – 2004. – № 9. – С.14 – 16.

In the article the looks of domestic psychologists are analysed to the role of mutual relations of children different age in development of personality of schoolboy. It is set that the problem of such mutual relations most came into the notice of domestic researchers in the plan of teacher's, chief activity of senior students. Found out cardinally the opposite looks of scientists to personality development of children at such kind mutual relations.

Keywords: mutual relations of children different age, group of children different age, chief activity, littlecomplete school.

Отримано: 7.09.2010